

Беларуская зямля дала свету шмат таленавітых яўрэйскіх пісьменнікаў. Гэта “дзядуля яўрэйскай літаратуры” Мендэле Мойхер-Сфорым, “яўрэйскі Лермантаў” Лейб Найдус, арыгінальны прэзаік і драматург Ш.Ан-скі, пісьменнік з сусветным імем Гальперн Лейвік, самабытны прэзаік і драматург Давід Пінскі, літаратурны крытык і публіцыст Шмуэль Нігер, сусветна вядомыя паэты Аўром Рэйзен і Іцхак Кацэнельсан.

У сярэдзіне 1930-х гадоў яўрэйская культура ў савецкай Беларусі дасягнула найвышэйшай кропкі развіцця. У гэты час у яўрэйскай секцыі Саюза пісьменнікаў Беларусі налічвалася каля пяцідзiesiąці літаратараў. У іх творах адлюстроўвалася цэлая эпоха жыцця беларускіх яўрэяў.

У шэрагу заснавальнікаў яўрэйскай літаратуры ў нашай рэспубліцы стаялі яе класікі савецкага перыяду Ізі Харык, Майсей Кульбак, Зэлік Аксельрод, Шмуэль Галкін.

У канцы 1920-х і пачатку 1930-х гадоў у яўрэйскую літаратуру Беларусі ўступіла новае пакаленне маладых пісьменнікаў “трэцяга прызыву”. Да гэтага прызыву можна аднесці Хаіма Мальцінскага, Рувіма Рэйзіна, Льва Талалая, Генаха Шведзіка, Зяму Цялесіна, Моту Грубіяна, Моту Дзегцяра, Рахіль Баумволь, Захара Барсука, Ліпу Гелера, Сямёна Ляльчука, Моту Каплана.

Менавіта да гэтай кагорты належыў і Рыгор(Гірш) Рэлес, які стаў членам Саюза пісьменнікаў Беларусі ў 1934 годзе.

Радзіма Рыгора Рэлеса – мястэчка Чашнікі Лепельскага павета Віцебскай губерні. Тут ён нарадзіўся 23 красавіка 1913 года – ў год, калі Расійская імперыя адзначала 300-годдзе дынастыі Раманавых. На паўстагоддзя раней – у 1863 годзе у гэтым жа мястэчку нарадзіўся славуці яўрэйскі драматург і фалькларыст, аўтар п’есы “Дзібук”, якая і сёння паспяхова ідзе на сценах многіх тэатраў свету, С.Ан-скі (сапраўднае імя і прозвішча Сямён (Шлома) Распапорт).

Амаль праз поўстагоддзе зямляк Рыгора Рэлеса – беларускі крытык і літаратуразнаўца Дзмітрый Палітыка у матэрыяле “Радасць кожнага дня” успамінаў:

“Ёсць маленькае мястэчка Чашнікі. Цяжка адшукаць яго на карце свету. Прытулілася яно ў трыкутніку рачулак на Віцебшчыне. Але яно – адно з сочень пасёлкаў, якія рассыпаліся па беларускай зямлі, адна з геаграфічных кропак нашай рэспублікі.

...Прыпамінаецца мне паэт у тыя далёкія гады дзяцінства, калі наша мястэчка, абуджанае рэвалюцыяй, прагна цягнулася да ўсяго новага. Цікаўны хлопчык, Рэлес успрымаў усё гэта ўзнёсла, урачыста, паэтычна. Раней упаміналася пра наша “шматмоўнае дзяцінства”. Рэвалюцыя ўзаконіла інтэрнацыянальнае брацтва нашага мястэчка. Свае першыя вершы мы пісалі кожны на сваёй мове, але мы разумелі мову адзін другога. Рускія, беларусы, палякі і яўрэі – мы былі дзецьмі аднаго часу. у адной калысцы калыхала нас беднасць”.¹

Бацька будучага паэта – Лейба Рэлес быў вучоным, адукаваным яўрэям і значную частку жыцця пражыў у “літоўскім Іерусаліме” – Вільна. Яго артыкулы і вершы на іўрыце друкаваліся ў яўрэйскіх газетах Санкт-Пецярбурга. Падпісываў свае творы малады літаратар Рэлес так – “Иегуда Лейб Рэлес фун Камень бен Бер-на Шув”. На беларускую мову гэты псеўданім можна перакласці, як Іегуда Лейб Рэлес з мястэчка Камень, сын Бера-разніка.

Разам з іншымі маладымі літаратарамі Лейб Рэлес часта збіраўся ў “Старухі Ром”, як называлі за вочы гаспадыню яўрэйскай тыпаграфіі ў Вільна. Дарэчы. “старуха Ром” - гэта маці вядомага кінарэжысёра Міхаіла Ільча Рома, пастаноўшчыка сусветна

¹ “Літаратура і мастацтва” -1962- 20 ліпеня –С.3.

вядомага кінафільма “Звычайны фашызм”. Яна была дзелавой жанчынай з сапраўды мужчынскай хваткай. Усе яўрэйскія газеты, якія выдаваліся ў Вільні, выходзілі ў яе. І пісьменнікі, якія пісалі на іўрыце і ідыш, друкаваліся ў яе.

Цікава, што ў гэтай тыпаграфіі друкавалася і беларуская газета “Наша ніва”, а таксама нават нелегальныя выданні. “Старуха Ром” умела ладзіць з паліцыяй.

Дарэчы, з уладарыняй тыпаграфіі быў у вельмі добрых адносінах класік беларускай літаратуры Янка Купала. Вядомы беларускі пісьменнік спачатку спрабаваў свае сілы ў паэзіі і пісаў на іўрыце для дзіцячай газеты, якая выдавалася, зразумела, у “старухі Ром”. Адночы ў тыпаграфіі ён убачыў газету “Наша ніва” і вырашыў пісаць на беларускай мове, якую выдатна ведаў. Янке Купале спадабаліся яго вершы, ён стаў іх друкаваць. Так Янка Купала знайшоў Змітрака Бядулю.

Лёс закінуў бацьку Рыгора Рэлеса ў мястэчка Чашнікі, дзе ён жаніўся і стаў бацькам сямейства. Тут Лейба Рэлес стаў хатнім настаўнікам – меламам. Ён вучыў дзяцей малітвам, вучыў іх чытаць і пісаць на роднай мове ідыш – мамелошн. Сям’я жыла бедна, і хлопчыку нярэдка прыходзілася дапамагаць бацьку.

Калі Грышы было шэсць гадоў, яго маці памерла ад тыфу. Гэта было ў 1919 годзе. На руках удаўца засталася чэцвера дзяцей – тры дачкі і адзін сын – Грыша. Сёстры былі старэй яго. Хутка Соня паехала ў Віцебск, дзе працавала на фабрыке, Сара стала студэнткай Ленінградскага інстытута чыгуначнага транспарту. А малодшая Маня спачатку засталася з бацькам у Чашніках, а потым паступіла ў Віцебскі педагагічны інстытут.

Памяць аб родным мястэчку засталася ў пісьменніка на ўсё жыццё. Праз 16 гадоў пасля Халакосту беларускага яўрэйства Рыгор Рэлес у сваім паэтычным зборніку “Бяроза пад акном” (Мінск, 1961), ва ўрыўку з паэмы “Пасля буры”, апавядаючы аб сустрэчы са знаёмым балаголам з Чашнік, напіша:

Я кажу, каб сябе і старога ўцешыць:

- Да дзяцінства прыехаў, да родных валок.

Я тутэйшы, рэб Шлёмка, я зямляк, я тутэйшы.

- Уй, клянуся я пугай сваёю святой.

Лейбы Рэлеса сын ты. – ускрыквае Шлёмка, -

Колькі часу сплыло і з бядой і - з вадой,

Дзе насіла цябе па дарогах далёкіх?

Не крыўдуй, мы чакаць перасталі цябе,

Паміналі, жадалі зямлі табе лёгкай.

-Я жывы! Коней-ветраў падай мне цяпер.

Ды гані, каб вихор ашалела галёкаў.¹

Грамадзянская вайна і цяжкія пасляваенныя гады затармазілі вучобу Грышы Рэлеса. Ён сам падрыхтаваўся да школы і пайшоў адразу ў пяты клас. Дабратворна сказаўся ўплыў бацькі. Хлопчык захапіўся літаратурай. Пры беларускай сямігодцы у Чашніках быў літаратурны гурток, актыўным членам якога стаў падлетак Грыша Рэлес. У школьнай насценнай газеце, якую выпускалі члены гуртка, з’явіліся першыя вершы Грышы. Яны былі на беларускай мове. Пасля гэтага было некалькі гутарак з бацькай. Меламед Лейба Рэлес даў сыну такую парадку:

“Я вижу, что ты хочешь быть поэтом. Это неплохо. Помни только одно: пиши на своём родном языке. Только тогда ты сможешь находить нужные слова и передавать свои чувства”.

Пад роднай мовай ён разумеў ідыш. Падлетак паслухаўся гэтай парадку і памятаў яе ўсё жыццё.

¹ Рэлес Р. 3 тых жа крыніц. Мінск, 1993.С.104

У 1930 годзе Грыша Рэлес апублікаваў свой першы верш у яўрэйскай маладзёжнай газеце “Юнгер арбайтер”. Ён называўся “Гей ло мір гейн” (“Давайце ісці разам”) і прысвячаўся першай пяцігодцы. У той час ён быў вучнем 7-га класа.

У 1930-1933 гадах Рыгор Рэлес вучыўся ў Віцебскім яўрэйскім педагагічным тэхнікуме і адначасова друкаваў свае вершы на яўрэйскай старонцы абласной газеты “Віцебскі рабочы”, якая выходзіла адзін раз у тыдзень. Пачынаючы з 1931 года, практычна на кожнай яўрэйскай старонцы друкаваліся вершы Рэлеса.

У размове з аўтарам гэтых радкоў Рыгор Львовіч успамінаў:

“Наш еўрейский педагогический техникум мы в шутку называли “Евпетух”. А знаете, какую песню мы написали про свой техникум? - спытаў ён мяне і стаў напяваць:

“Аф брег фун Витьбе
Штейт а рейтер муйер.
Лернен зих дорт хевре
Цукумфтике буер”.

«На русском языке, - працягваў Рыгор Рэлес, - этот гимн, написанный в лозунговом стиле начала тридцатых годов, звучит так:

“На берегу Витьбы
Стоит красное здание.
Учатся там друзья –
Строители будущего».

Сёння цяжка сабе ўявіць, што восемдзесят тры гады таму назад, калі Рыгор Рэлес надрукаваў свае вершы на ідыш, гэта мова, нараўне з беларускай, рускай і польскай, была прадстаўлена на дзяржаўным гербе Беларускай ССР. У пачатку 1930-х гадоў дзесяткі тысяч дзяцей ў гарадах і мястэчках нашай рэспублікі вучыліся ў школах, дзе ўсе прадметы выкладаліся на ідыш. Працавалі яўрэйскія калгасы, выбіраліся дэпутаты яўрэйскіх нацыянальных пасялковых Саветаў. І ўсё справаводства у гэтых Саветаў вялося на ідыш. Сёння гэта ўспрымаецца так, як быццам бы гэта адбывалася не на беларускай зямлі, а ў далёкіх заморскіх дзяржавах. . .

Знамянальнай падзеяй ў яго жыцці стала публікацыя яго вершаў у самым цэнтральным яўрэйскім рэспубліканскім часопісе “Штэрн” (“Зорка”). Галоўным рэдактарам якога быў класік яўрэйскай літаратуры ў Беларусі Ізі Харык. У той час Рэлес быў студэнтам трэцяга курса педтэхнікума.

У 1932 годзе юны паэт становіцца членам ВІГАПА (Віцебскага аб’яднання пралетарскіх пісьменнікаў), створанага ў 1931 годзе, якое ўзначальваў Уладзіслаў Люгоўскі. У гэтым аб’яднанні знаходзілі таксама паэты Рыгор Жалязняк і Андрэй Ушакоў.

Сёння імя Андрэя Ушакова мала каму вядома. Між іншым, гэта аўтар слоў вядомага беларускага раманса “Дзе ж ты, чарнавокая...”. У наш час нават літаратуразнаўцы не ведаюць, што гэтыя радкі, як і дзесяткі іншых вершаў, прысвечаны Сельме Брахман, якая стала прафесарам, мастацтвазнаўцам і жыве ў Маскве..

У 1933 годзе, пасля сканчэння Віцебскага яўрэйскага педтэхнікума Рыгор Рэлес паступае на яўрэйскае аддзяленне літаратурнага факультэта Вышэйшага педагагічнага інстытута ў Мінску (сёння гэта Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя М.Танка –Э.І.).

У той час яго вершы часта друкуюцца ў яўрэйскай рэспубліканскай газеце “Октобэр”, у часопісе “Штэрн” і іншых друкаваных выданнях Беларусі, гучаць па рэспубліканскім радыё..

Так, у другім нумары часопіса “Штерн” за 1934 год з’явіліся вершы Рыгора Рэlesa “Мне становіцца зразумелым...”, “Цяля” У дзесятым-адзіннадцатым нумарах за 1935 год друкуецца яго цыкл “Мястэчка”.

Вось што успамінае аб ранняй творчасці Рыгора Рэlesa яўрэйскі паэт Ліпа Гелер у артыкуле “Плённы творчы шлях”, апублікаваным у часопісе “Советиш Геймланд”:

“Помніцца першы творчы вечар Рыгора Рэlesa. Гэта было ў красавіку 1935 года. Прысутнічала шмат людзей: пісьменнікі, студэнты, Рабочыя. У большасці гэта былі маладыя людзі. Вечар адкрыў славыты паэт Зэлік Аксельрод. У яго ўступным слове было сказана, што ў яўрэйскую літаратуру ўліўся малады таленавіты паэт з уласцівым яму каларытам і самабытным успрыманням і адлюстраваннем рэчаіснасці. На гэтым жа вечары Рэлес чытаў свае вершы. Асаблівае ўражанне на слухачоў зрабілі яго інтымныя вершы аб каханні і сяброўстве і аб сваім родным кутку - Чашніках”.

Па рэкамендацыі вядомых яўрэйскіх паэтаў Ізі Харыка і Зэліка Аксельрода і літаратуразнаўцы Якава Бранштэйна амаль восемдзсят гадоў таму назад - у 1934 годзе 21-гадовага Рыгора Рэlesa прымаюць у яўрэйскую секцыю Саюза пісьменнікаў Беларусі. Па яго словам, прымаў яго ў Саюз Міхась Лынькоў.

На жаль, у пачатку Вялікай Айчыннай вайны яго членскі білет Саюза пісьменнікаў, падпісаны Максімам Горкім, недзе згубіўся (так паведаміў аўтару гэтых радкоў сам Рыгор Львовіч –Э.І.). Пагэтану ў сучасных энцыклапедыях і даведніках дата ўступлення Р.Л.Рэlesa ў СП Беларусі пазначана 1936-м годам.

У сумна славытым 1937 годзе Рэлес заканчвае Мінскі педагагічны інстытут імя А.М.Горкага.

У час адной з размоў з пісьменнікам Рыгор Львовіч нагадаў:

“После института мне дали «свободный» диплом. По тем временам это было большой редкостью. В институт позвонили из газеты «Октябрь», издававшейся в Минске на идиш, и сказали, что они возьмут на работу Григория Релеса. К тому времени я уже три года состоял в Союзе писателей, у меня было много публикаций в журналах и газетах, хорошие отзывы критиков.

В любое другое время такое предложение для выпускника института было бы очень почётным: сразу попасть в республиканскую газету. Об этом можно было только мечтать. Но в те годы весь воздух в Минске был пропитан страхом. Если говорить прямо и честно, этот страх не покидал и меня. Я хорошо знал, что не проходило и месяца, чтобы из редакции газеты «Октябрь», журнала «Штерн» и других печатных изданий кого-нибудь не арестовывали. Может поэтому и были там свободные вакансии.

Шестое чувство подсказывало мне: чтобы уцелеть, надо быть подальше от Минска, подальше от республиканской газеты, где ты всё время на виду, где в любое время на тебя может указать карающий перст.

Чтобы я, как курица, шёл к ним (имеются в виду работники НКВД БССР –Э.І.) прямо в руки? Не будет этого. Пускай они «цып, цып» скажут другому».

І тады Рыгор Рэлес пайшоў у Народны камісарыят асветы БССР і сказаў: “Хачу працаваць у школе”.

Невядома, ці зразумелі работнікі Наркамасветы сапраўдную прычыну энтузіязма выпускніка Мінскага педінстытута, ці вырашылі, што ў маладога чалавека ў галаве толькі лозунгі, але ў “правінцы”, як вычайна не хапала дыпламанаваных настаўнікаў, і яго даволі хутка размеркавалі ў акружны горад Слуцк.

Такім чынам, Рыгор Львовіч апынуўся ў Слуцку, дзе пачынае працаваць спачатку настаўнікам яўрэйскай мовы і літаратуры яўрэйскай школы, а затым завучам 6-й няпоўнай сярэдняй школы, дзе ён ужо выкладаў рускую мову і літаратуру. Уся справа ў тым, што ў 1938 годзе ў Слуцку, як і па ўсёй Беларусі, яўрэйскія школы пачалі закрывацца. Менавіта тады пачаўся разгром яўрэйскай культуры ва ўсім Савецкім Саюзе.

У паэме “Па ступенькам” Рыгор Рэлес напіша аб тым часе:

Учительское
Светлое начало:
Я в класс вошёл
В руках перо и мел...
А Музе без меня
Всегда хватало
Таких, кто ей
Понравиться хотел...

Закладывал, как мог я,
Знаний камни,
Чтоб юность
Поднялась на пьедестал.
И Пушкина читал
Учеником я,
Как будто бы свои
Стихи читал.

Литературе русской
Пел я гимны,
И вдохновение
Меня вело –
Из сердца моего
В сердца другие
Передавал
Священное тепло.¹

Аднойчы восенню 1939 года ў Слуцк, у школу, дзе працаваў Рыгор Львовіч. Пазваніў сакратар ЦК камсамола Беларусі па прапагандзе Ірма Яфройкін і сказаў: “Мы цяпер умацоўваем газету “Піянер Беларусі”. і паколькі вы вопытны педагог, мы жадаем Вас узяць на працу ў рэдакцыі. Нам толькі патрэбна Ваша згода”.

Рэлес паспеў толькі спытаць:
“Адкуль Вы ведаеце аба мне?”.

І Яфройкін адказаў:

“Вельмі настойліва Вас рэкамендуе паэт Генрых Шведзік. Ён будзе загадчыкам аддзела, а Вы – яго намеснікам”.

Так Рыгор Рэлес зноў апынуўся ў Мінску. Работа была даволі цікавай. Тыя, хто ў канцы 1930-х – пачатку 1940-х гадоў былі піянерамі і чыталі газету, яшчэ да цяперашняга часу памятаюць цікавыя матэрыялы і артыкулы Рыгора Рэлеса, асабліва матэрыялы “Косця зразумеў памылку”, “Да чаго прыводзіць гульня ў грошы”, “Настаўніца Эсфір Аронаўна”, апублікаваныя ў 1940 годзе.

Знамянальнай падзеяй ў жыцці Рыгора Львовіча стаў выхад першага зборніка яго вершаў у 1939 годзе. Ён насіў сімвалічную назву “Онгейб”, што ў перакладзе на беларускую мову азначала “Пачатак”. Другі зборнік вершаў на ідыш, які таксама выйшаў у Мінску ў 1941 годзе, называўся проста “Лідэр” (“Вершы”).

У Мінску Рэлесу прыйшлося папрацаваць нядоўга. Тэрмінова спатрэбіўся настаўнік яўрэйскай мовы і літаратуры ў яўрэйскай школе горада Навагрудка. Даведаўшыся, што Рыгор Львовіч з’яўляецца членам Саюза пісьменнікаў Беларусі, Навагрудскі райком партыі прызначыў яго па сумяшчальніцтву рэдактарам раённага радыёвяшчання.

¹ Рэлес Р. Урывак з паэмы «Па ступенькам». Пераклаў з ідыш Д.Сімановіч

Вялікая Айчынная вайна застала Рыгора Рэлеса ў камандыроўцы ў Мінску. Жонка Ёха і маленькая дачушка Рэйзэлэ, якую ён назваў у памяць аб бабулі, дакладней сваёй маці, заставаліся ў Навагрудку. Цягнулі ў заходнім напрамку ўжо не хадзілі. Нямецкія самалёты бамбілі чыгуначныя станцыі. Рыгор Львовіч пайшоў пешшу ў Койданава (цяпер Дзяржынск –Э.І.), дзе жылі бацькі жонкі. Ён спадзяваўся, што жонка з дачкой прыдуць туды таксама. Але ў 20 кіламетрах ад Мінска яго спынілі ваенныя і загадалі ісці назад. Угаварваць іх было бескарысна. Яны выконвалі загад.

Сястра Рыгора Рэлеса – Маня, якая напярэдадні вайны прыязджала пагасціць у Навагрудак, угаварвала Ёху пакінуць горад і бегчы, паспрабаваць эвакуіравацца. Але тая адказала, што не трэба паддавацца паніцы, таму што Чырвоная Армія хутка разаб’е нямецкія войскі. “Тады аддай мне дзіця, - прасіла Маня. – Я пайду з ім. “Калі трэба будзе, мы пойдзем разам”, - цвёрда адказала Ёха.

Пасля вайны Рыгор Львовіч доўга шукаў жонку і дачку. Ён спадзяваўся на цуд. Але потым дакладна даведаўся, што яны загінулі разам з іншымі яўрэямі Навагрудка ў жніўні 1941 года.

У першыя дні вайны Рыгор Рэлес і Хаім Мальцінскі прыйшлі ў ваенкамат і папрасілі адправіць іх у дзеючую армію, на фронт. Ім загадалі прыбыць у Гомельскі раён, дзе фарміраваліся воінскія часці.

Хутка Рыгор Львовіч быў прызваны ў 3-і Мінскі зборны полк, які потым быў перадыслацыраваны ў Ліпецк і там расарміраваны. Восенню 1941 года Рыгор Львовіч быў накіраваны на будаўніцтва новых шахт на Паўночным Урале. З снежня 1941 да 1945 года паэт працаваў адказным сакратаром газеты “Строитель» у горадзе Грамячынску (сучаснага Пермскага краю).

У час вайны вершы Рэлеса публікаваліся ў яўрэйскай газеце «Эйнікайт» («Адзінства»)(Масква). У іх паэт заклікаў граміць ворагаў, адстойваць нашу зямлю, наша права на жыццё.

Безумоўна. Рыгор Рэлес не ведаў, не мог ведаць аб тым, што творыцца на акупаванай нацыстамі тэрыторыі Беларусі. Але ў яго вершах паяўляецца адчуванне Халакосту.

У лютым 1942 года нацысты і іх пасобнікі з ліку калабарацыяністаў ва рву, непадалёк ад тарфазава, расстралялі больш 1700 яўрэяў Чашнік, якія не паспелі эвакуіравацца або не паспелі пайсці на ўсход з роднага мястэчка. Па другіх крыніцах, гэта лічба дасягае 2 тысяч чалавек – палова мястэчка. Сярод іх было шмат сваякоў Рыгора Рэлеса.

Іх памяці быў прысвечаны верш Рыгора Львовіча “Дом”, напісаны ў 1946 годзе.

Прывядзем тэкст гэтага верша з ідыш на рускую мову ў перакладзе Натэлы Горскай:

“Наш дом не стареет – проходят года,
Но время не властно над домом.
Да только вот гости не едут сюда
Путём недалёким знакомым.

В горшках на окошках не вянут цветы,
И солнце на стёклах играет,
И жёлтые ставни свежи и чисты,
И в печке дрова не сгорают.

Но двери не хлопнут в ночной тишине,
Не скрипнут в сенях половицы –
Войти в этот дом не дозволено мне
И в нём навсегда поселиться.

Наш дом, что для внуков и правнуков дед
На долгие годы построил,
Наш дом – наяву, на земле его нет, -
Он только мне снится порою...»

1945-ы год застае Рыгора Рэлеса на пасадзе літаратурнага супрацоўніка брэсцкай абласной газеты «Заря». У 1946 годзе ён працуе ў рэспубліканскай піянерскай газеце “Зорька», а з 1947 года – у сатырычным часопісе «Вожык».

Мала каму вядома, што ў 1947-1948 гадах у Мінску выйшлі ў свет два нумара альманаха “Міт фестн трот” (“Цвёрдым поступам”) і альманах “Мітн клорн вег” (“Ясным шляхам”).

Галоўным рэдактарам першага альманаха быў Хаім Мальцінскі, а другога – Гірш Камянецкі. У гэтых альманахах былі змешчаны паэтычныя творы Рыгора Рэлеса. Цікава, што альманах “Мітн клорн вег” быў забаронены і пушчаны пад нож. Рыгору Львовічу удалося ўгаварыць работніка тыпаграфіі захаваць для яго адзін экзэмпляр часопіса, і на сённяшні дзень, гэта адзіны ва ўсім свеце захаваўшыся экзэмпляр дадзенага альманаха.

У 1948 годзе, пасля забойства па загаду Сталіна ў Мінску яўрэйскага грамадскага дзеяча, народнага артыста СССР Саламона Міхозла, у БССР, як і ва ўсім Савецкім Саюзе ўзнялася хваля дзяржаўнага антысемітызму. Пачынаюцца ганенні на яўрэйскую культуру і асабліва на пісьменнікаў, якія пісалі на мове ідыш.

Рыгора Рэлеса звальняюць з рэдакцыі часопіса “Вожык” “па ўласнаму жаданню”, а хутка выключаюць з Саюза пісьменнікаў Беларусі з фармулёўкай “за пасіўнасць” (а якая магла быць “актыўнасць”, калі сродкі масавай інфармацыі не друкавалі яго твораў і не давалі магчымасці выступіць па радыё-Э.П.).

У размове з аўтарам гэтых радкоў Рыгор Львовіч нагадаў:

“Мне пришлось пережить ещё один удар. Стоивший нем ало здоровья. С мотивировкой “за пассивность” меня исключили из Союза писателей. Но здесь я должен заметить, что председатель правления Петрусь Бровка церемонию исключения провёл деликатно, чтобы не очень меня травмировать. Беседу со мной он провёл с глазу на глаз:

-Ты видишь, какая ситуация сложилась вокруг еврейских писателей? Печатаются вам негде. Все еврейские издания закрыты. Так зачем считается еврейским писателем? И из-этого быть где-то на подозрении. Мы исключим тебя “за пассивность”, чтобы над тобой не висел “дамоклов печ”. Проведём заседание в твоё отсутствие, для тебя это будет не так болезненно”..

Рыгор Львовіч дрыжачымі рукамі дастаў з унутранай кішэні членскі білет Саюза пісьменнікаў і працягнуў Пятру Усцінавічу. Але ён адвёў яго руку з білетам і закончыў іх гутарку такімі словамі:

“Спрячь его и сохрани. Будем надеяться, что он тебе ещё пригодится. Быть не может, чтобы это безумие длилось годами! Перемелется”..”.

Для паэта насталі цяжкія дні. Ён стаў беспрацоўным, без усякіх сродкаў да існавання. Рыгора Львовіча адмовіліся нават узяць дворнікам у домакіраўніцтва. Дамаўпраў, былы франтавік, і мяркуючы па ўсяму добры чалавек, калі даведаўся, што ў дворнікі рашыў пайсці пісьменнік, спужаўся. Ён сказаў:

“Да про вас же все “вражеские голоса” говорит начнут, раструбят на весь мир. Писатель подметает улицы. И мне вместе с вами достанется”.

У гэта цяжкі для яго час на дапамогу Рыгору Рэлесу прыйшоў супрацоўнік “Вожыка”, будучы народны пісьменнік Беларусі Янка Брыль. Па яго просьбе рэдакцыя часопіса “Вожык” давала Рыгору Львовічу на дом апрацоўваць пісьмы чытачоў, а за гэта, хоць нямнога, але плацілі.

З вялікімі цяжкасцямі і пры дапамозе знаёмства Рыгору Рэлесу ўдалося ўладкавацца ў тыпаграфію звершчыкам у карэктарскай з акладам 60 рублёў у месяц. Уборшчыца ў той час атрымлівала 70 рублёў.

Праз некаторы час Рыгор Львовіч выпадкова сустрэў свайго аднакурсніка па Мінскаму педінстытуту Эдуарда Гушчу. Ён працаваў у раённым адзеле народнай адукацыі і займаўся вячэрнімі школамі. З дапамогай Гушчы яму ўдалося ўладкавацца на пагадзінную працу ў адну з вячэрніх школ горада Мінска.. Хутка гэта работа стала пастаяннай і доўжылася чвэрць стагоддзя – з 1948 па 1973 год. Вядомы паэт і празаік Рэлес працаваў настаўнікам рускай мовы і літаратуры ў вячэрніх школах сталіцы Беларусі.

Адначасова ён ездзіў па былым яўрэйскім мястэчкам Беларусі, каб сабраць матэрыялы для будучых кніг.

У сваёй кнізе “Остров Релеса” беларускі журналіст, галоўны рэдактар часопіса “Мишпоха” Аркадзь Шульман адзначае:

“Вместе с женой Полиной они садились в автобус и ехали в городки, которые когда-то были еврейскими местечками. Командировку обычно выписывал Союз писателей Белоруссии и подписывал лично его председатель Иван Шамякин. Он в те же годы был и Председателем Верховного Совета БССР и это спасало Григория Львовича от многих неприятных объяснений”¹

У 1950-1970-х гадах многія творы Рэлеса друкаваліся ў варшаўскай яўрэйскай газеце “Фолкс-Штыме” (“Голас народа”).

У той час у гэтай газеце з’явіўся аглядны артыкул літаратуразнаўцы Меера Брукаша. У ёй былі такія радкі:

“Рыгор Рэлес пабываў амаль ва ўсіх мястэчках Віцебскай, Гомельскай, Магілёўскай і Мінскай абласцей. І ўсюды знаходзіліся людзі, з якімі ён пазнаёміўся і нават пасябраваў. У выніку выйшла яго кніга “Пад кожным дахам”. Гэта вельмі цікавыя апавяданні, навелы і гумарэскі аб сённяшнім жыцці людзей былой межы аселасці. Адначасова Рыгор Рэлес творча актыўны і ў жанры паэзіі. Аб гэтым добра ведаюць усе яго чытачы.

У яго паэзіі адчуваюцца інтымна лірычныя матывы. Па першаму ўражанню здаецца, што гэтыя матывы настолькі інтымныя, што ўсё, што ён у такіх выпадках паказвае, уласціва толькі самому аўтару. Але пазней становіцца ясна, што інтымна лірычныя матывы ў яго вершах умела і шырока абагульнены”.

З наступленнем пенсійнага ўзросту у 1973 годзе Рыгор Львовіч поўнасьцю аддае сябе творчай рабоце.

Чытач можа спытаць:

“А што Рэлес раней не займаўся творчай работай?”

Мы адкажам:

“Займаўся, але сумяшчаў яе з іншай работай. якая забяспечвала яго сродкамі да існавання”.

Нараўне з паэтычнай творчасцю ў пасляваны перыяд Рыгор Львовіч актыўна пераключыўся на прозу. Найбольшую вядомасць пісьменніку прынеслі вершы, нарысы і апавяданні, апублікаваныя ў часопісе “Советиш Геймланд” (“Савецкая Айчына”), кнігі на ідыш “Унтер фридлехн гимл” (“Пад мирным небам”) (М., 1983) і “Ибер вайсрусише штетлех” (“Па беларускім мястэчкам”)(М., 1983).

Ацэньваючы кнігу апавяданняў і навел Р.Рэлеса “Пад мірным небам”, крытык і літаратуразнаўца Залман Лібензон у сваёй рэцэнзіі ў часопісе “Советиш Геймланд» пісаў:

¹ Шульман А. Остров Релеса. Минск – 2003 - С.68

“Калі чытаеш кнігу Рэlesa “Пад мірным небам”. То мы разам з аўтарам рушым у шлях па знаёмым месцам. Навошта? Каб успомніць мінулае? Любавацца даўнішняй местачковай экзотыкай? Плакаць над брацкімімагіламі? Не гэта галоўная мэта аўтара. Так, ён не можа не ўспамінаць і мінулае мястэчак, якія з пакалення ў пакаленне укараніліся на беларускай глебе і па-новаму расквітнелі асабліва ў перадваенныя гады. Але аб гэтым па ходу дзеяння. Галоўнае ж імкненне аўтара – адлюстраваць сучасныя карціны жыцця ўцалелых яўрэяў у вядомых і невядомых мястэчках, паказаць іх рысы характару, іх норавы і імкненні, а таксама іх духоўнае жыццё”.

Нельга не згадзіцца з заключнай высновай З.Лібензона. што аўтару ўдалося дасягнуць сваёй мэты.

А таленавіты яўрэйскі паэт, празаік і публіцыст, галоўны рэдактар часопіса “Советиш Геймланд» Арон Вергеліс у сваім часопісе і ў адной з сваіх кніг напісаў:

“Кніга Рыгора Рэlesa “Пад мірным небам” мае гістарычнае значэнне. Па ёй будучыя пакаленні яўрэяў даведаюцца аб жыцці яўрэяў Беларусі пасля Катастрофы”.

Вядомы публіцыст і літаратуразнаўца, галоўны рэдактар яўрэйскай газеты “Форвертс”, якая выходзіць у Нью-Йорку, Іосіф Млотэк у сваім артыкуле аб творчасці Р.Рэlesa у рэдагуемай ім газеце адзначаў:

“Ва ўступе да кнігі Гіршы Рэlesa “Унтер фридлэхи гимл” гаворыцца, што навелы і апавяданні, уключаныя ў гэты зборнік. чытаюцца з вялікай цікавасцю. Мы з нашага боку жадаем дадаць, што і у нас, у Злучаных Штатах, чытаюць гэту кнігу з вялікім задавальненнем. У ёй падкупае чытачоў тонкі, дабрадушны гумар, з якім ён паказвае сваіх герояў і інтрыгуючыя сітуацыі, у якіх ім уласціва дзейнічаць”.

У 2004 годзе пры садзеянні Саюза беларускіх яўрэйскіх грамадскіх аб’яднанняў і абшчын у Мінску на ідышы была выдана кніга Р.Рэlesa “Яўрэйскія савецкія пісьменнікі Беларусі”..

Шэраг твораў Рыгора Львовіча выйшаў на рускай мове. Гэта “Друзья и знакомые: Рассказы» (1963), «За тесными партами: Рассказы» (1966), «В родном уголке: Рассказы» (1973). «Отзвуки времён: Стихи» (М., 1974), “Через трудный порог. Из дневника классного руководителя школы рабочей молодёжи: Повесть” (1975), “Под каждой крышей: Рассказы, очерки” (1979), “Не розами устлан твой путь: Повести; Рассказы” (1984), В краю светлых берез» (1997).

У рэцэнзіі “Вучні і настаўнікі” на кнігу Рыгора Львовіча “За цеснымі партамі” беларускі пісьменнік, крытык, перакладчык і педагог Анатоль Клышка пісаў:

“Наша мастацкая літаратура не надта можа пахваліцца творамі пра сучасную школу, пра цяжкую прафесію настаўніка. І хоць кожны з пісьменнікаў прайшоў у свой час “класы і калідоры”, тэму гэтую яны чамусьці занядбалі.

Па гэтай ужо прычыне з цікавасцю бярэш у рукі кніжку апавяданняў Рыгора Рэlesa “За цеснымі партамі”.

Вучні, настаўнікі – усё гэта добра знаёма аўтару: шмат гадоў свайго жыцця аддаў ён школе. Таму і кнігу напісаў з веданнем справы...

Цыклам “За цеснымі партамі” аўтар адмаўляе паказуху, фальш у рабоце школы. Пераканаўча намалюваны сцэны правалу “педагагічнага эксперыменту” у настаўніцы Лолы Антонаўны, сцэны правалаў “метадаў” Эміліі Александрэўны. Пісьменнік сцвярджае адносіны шчырасці і патрабавальнасці ў школьным калектыве.

Астатнія апавяданні зборніка нейкім чынам пераклікаюцца з тымі, што змешчаны ў цыкле “За цеснымі партамі”, менавіта таксама “педагагічнай тэмай” Яны глыбей знаёмяць нас з дзіцячым светам, насельнікі якога з такім абвостраным пачуццём рэагуюць на несправядлівасць, незаслужаную крыўду....

Пісаць пра сённяшняе жыццё школы – нялёгка, як і нялёгка працаваць у школе. Усюды шмат нязведанага, усюды патрэбны пошукі. Многімі старонкамі сваёй кнігі Р.Рэлес паказаў, што ён умее шукаць і знаходзіць”¹.

А вось што адзначаў беларускі крытык і літаратуразнаўца Рыгор Шкраба ў сваёй рэцэнзій “Педагагічныя апавяданні”:

“Пісьменнік Рыгор Рэлес працуе настаўнікам рабочай вячэрняй школы. Гэтым тлумачыцца яго даўня прыхільнасць да педагагічных праблем, якія ён закранае і распрацоўвае ў сваёй творчасці. Запомнілася яго невялікая аповесць “Аб тым, чаго не ведаюць вучні”, надрукаваная год дзесяць таму назад. Па той дасведчанасці і ўсхваляванасці, у якой расказвалася ў аповесці пра жыццё і працу настаўніцкага калектыву, нельга было не адчуць, што гутарка ідзе пра вельмі дарагое і важнае для аўтара, пра тое, што з’яўляецца справай яго жыцця..

Новая кніга апавяданняў Рыгора Рэлеса “За теснымі партамі», выпушчаная нядаўна выдавецтвам «Беларусь», працягвае размову, якую аўтар пачаў ранейшымі сваімі творамі. Тут гутарка ідзе пра людзей, якія па тых ці іншых прычынах не атрымалі ў свой час належнай адукацыі. вымушаны зноў як бы вяртацца ў сваё маленьства ці ў сваё юнацтва – садзіцца за школьныя парты. У гэтым сэнсе назвы новай кнігі Р.Рэлеса...

Амаль усе апавяданні Р.Рэлеса напісаны на дакладным, жывым матэрыяле, атрыманым не праз дзесятыя рукі, як гэта часам бывае, а здабытым самім аўтарам. Другая іх важная рыса ў тым, што многія з іх – творы праблемныя. Аўтар не толькі расказвае пра той ці іншы ўчынак свайго калегі-настаўніка, але і з добрым педагагічным тактам паказвае, чаму гэты ўчынак быў няправільны і як трэба было рабіць. Прачытаўшы кнігу, вы яшчэ раз пераканаецеся, што навучанне дарослых, як і навучанне дзяцей, - справа жывая, творчая справа, якая не мірыцца з шаблонам і абыякавасцю...

Менш за ўсё ўвагі аддае аўтар праблемам чыста педагагічным – як рыхтавацца да ўрока альбо як праводзіць апытанне. Ён пераважна малое тэма сітуацыі, з якіх паўстае маральны воблік настаўніка...

Аўтар паказвае, што зладжанасць у працы настаўніцкага калектыву зусім не выключае права педагога на свой стыль у працы, на пошук і эксперымент...”²

Шэраг яго апавяданняў Рэлеса на рускай мове быў надрукаваны у пятым нумары часопіса “Советская Отчизна” за 1959-ы год, у дванацатым нумары часопіса “Неман” за 1976-ы год, у брэсцкай абласной газеце “Заря”, у газеце “Зорька”.

Ужо пасля смерці пісьменніка ў 2006 годзе выйшлі ў свет успаміны Рыгора Рэлеса “Еврейские советские писатели Белоруссии”, а ў 2007 годзе – зборнік вершаў “Круговерть» (складальнікі Ф.Злоціна і В.Ляскоўскі).

Ва сваіх успамінах пісьменнік умоўна раздзяліў яўрэйскіх пісьменнікаў, якія прыйшлі ў літаратуру пасля 1917 года, на чатыры “прызывы”.

У першым аказаліся – Ізі Харык, Зэлік Аксельрод, Маісей Кульбак; у другім – Мойшэ Тэйф, Гірш Камянецкі, у трэцім – Генрых Шведзік, Рува Рэйзін і ён сам - Рыгор Рэлес. У чацвертым – “маладое пакаленне”: Піня Плоткін, Хаім Гурэвіч.

Зразумела, што ў гэтых “прызывах” ёсць дзесяткі другіх імён і прозвішчаў, якіх аўтар гэтых радкоў не называў.

У зборнік “Круговерть” увайшлі і творы, якія былі перакладзены на рускую мову пры жыцці паэта, і новыя пераклады, якія раней не друкаваліся. Пераклад быў здзейснены А.Левінай, Н.Горскай, Я.Басіным, М.Лісянскім, Е.Палеес, Д.Сімановічам, Ю.Старасцінецкім.

¹ “Літаратура і мастацтва” – 1966-30 жніўня –С.3

² “Польмя” -1966- № 12- С.181-182

Зборнік вершаў “Круговерць” адкрываецца вершам яўрэйскай і беларускай паэтэсы Алы Левінай “Вместо предисловия”, прысвечаны Рыгору Рэлесу.

Прывядзем урывак з гэтага верша:

“...Так вот по городу тому,

Что лишь во сне

теперь видишь,

Слагающий стихи на идиш,

Единственный из тех, кому

Достался жребий быть поэтом.

Людей, утративших язык,

И выжить, сохранив при этом

В душе – мудрейшей книге книг-

И боль утрат невосполнимых,

И дружбы преданной обет,

И свет любви неугасимой

Ко всем, кого сегодня нет

Средь нас, так вот,

он шёл неспешно

И ничего не замечал

Вокруг, и для него звучал

Стихами каждый

камень здешний...

Он шёл – единственный поэт,

В ком речь нашла приют последний,

Затем, чтоб оставаться следу

В грядущее из давних лет»¹

У 1999 годзе ў Мінску была апублікавана кніга “Мудрые еврейские сказки», а в 2000-м - «Лэхаим! Из еврейского фольклора», складальнікамі якіх былі прафесар Эмануіл Іофе і пісьменнік Рыгор Рэлес.

Значная колькасць твораў Рыгора Львовіча была надрукавана на беларускай мове. Гэта аповесць і апавяданні “Запіскі майго калегі” (1960), зборнік вершаў “Бяроза пад акном” (1961), “Аднаактовыя п’есы” (у сааўтарстве з Х.Мальцінскім)(1964), “З тых жа крыніц: Вершы і паэмы” (1993).

У рэцэнзіі беларускага крытыка і літаратуразнаўцы Дзмітрыя Палітыкі “Радасць кожнага дня” на зборнік вершаў Рыгора Рэлеса “Бяроза пад вакном” ёсць такія радкі:

“Я перагортваю старонкі маленькага зборніка вершаў, якія даслаў мне ў падарунак, на памяць аб дзяцінстве, мой зямляк, паэт, мой друг, местачковы наш чалавек. Зборнік пераконвае мяне, што другім стала і мястэчка і местачковыя людзі...

Я далёка ад Беларусі...На цёплым Чарнаморскім беразе трымаю ў руках маленькае паэтычнае лютэрка майго дзяцінства – вершы майго друга, і на хвіліну адступае экзатычнае хараство Крыма...Я вяртаюся на дзесяткі год назад...Напэўна, у кожнага чалавека ёсць вось такія Чашнікі, той кавалак свету, адкуль мы робім першыя крокі, адкуль пачынаюцца сцежкі-дарожкі ў вялікі свет. Гэтыя першыя ўражанні назаўсёды з намі. Уваскрасці іх словам, прымусіць нас з хваляваннем перажываць іх. выклікаць прыгожыя пачуцці радасці, а разам з тым павялічыць нашу любоў і павагу да людзей – якая гэта пачэсная справа для паэзіі! Ёсць такая чароўная сіла і ў зборніку Р.Рэлеса “Бяроза пад акном”....

¹ Релес Г. Круговерть. Стихи. Минск, 2007. С.3-4

У зборніку “Бяроза пад акном” паэт вельмі суб’ектыўны. Але гэта тая суб’ектыўнасць, якая спадарожнічае вялікай праўдзе...

Адно бяспрэчна, што кожнаму твору патрэбна праўда, мастацкая праўда. Кніжка майго друга Гіршы Рэлеса – з’ява звычайная ў літаратуры, як і тыя звычайныя факты жыцця, якія выклікалі яе. Але яна поўная паэзіі і мастацкай сумленнасці.

“Бяроза пад акном”, бадай, не ўвойдзе ў вялікую скарбніцу літаратуры, якая будзе хваляваць бясконца доўга шматлікія пакаленні людзей. Яе лёс карацейшы. Яна аб нас і для нашага пакалення. Яе эмацыянальная сіла з часам будзе слабець. Кніжка пераўтвораецца ў звычайны факт літаратурнай гісторыі. І ўсё ж гэта- паэтычнае асэнсаванне нашага жыцця...

Я перачытваю “Бярозу пад акном” – зборнік не геніяльных вершаў. Але ад іх у мяне так добра на душы, я так прыемна ўзрушаны, што сваю радасць нясу і да другіх. Хочацца звярнуць увагу чытача, што выйшла з друку добрая кніжка вершаў, параіць яму абавязкова прачытаць я, запэўніць яго, што ён адчуе там пачэснае паэтычнае цяпло, якое ўзмацняе нашу сардэчнасць, нашу веру ў дабро.

З Рэлесам-паэтам на беларускай мове чытач сустракаецца ўпершыню. Два папярэднія зборнікі выйшлі да вайны на яўрэйскай мове. Таленавітыя пераклады Рыгора Барадуліна не сціраюць аднак арыгінальнага лірычнага почырку Р.Рэлеса. Яго характэрныя лініі выступаюць ярка...

Лірыка-рамантычная ўсхваляванасць – адметная рыса паэтычнай індывідуальнасці Рэлеса. Яна адчуваецца ў кожным вершы зборніка. І калі паэт гаворыць аб вясёлым Неспакі з вялікай літары, які паслала яму Муза, каб вывесці паэта з горкага роздуму, дык гэта вельмі трапна стасуецца да Рэлеса...

Аптымістычны лірычны голас Рэлеса ўліваецца ў хор беларускай паэзіі. Ад шчырага сэрца хочацца, каб да гэтага голасу з увагай аднёсся чытач”¹

Е 1992 годзе ў Мінску ў перакладзе з ідыш выйшла кніга Шолам-Алейхема “Тэўе-малочнік: Аповесці, апавяданні, юнацкі раман” Яе складальнікамі былі Ю.Канэ і Р.Рэлес.

На беларускую мову яго вершы перакладалі Рыгор Барадулін, Фелікс Баторын, Аляксей Зарыцкі, апавяданні і п’есы – Мікола Татур.

На мой погляд, выдатна пераклаў верш Рэлеса “Каля плакучай вярбы” з ідыша на беларускую мову беларускі паэт і перакладчык Фелікс Баторын. Прывядзем некаторыя радкі гэтага верша:

“Дораць успаміны
Мне неспадзяванку:
Ніцую рабіну
Над ракой Ульянкай.

Як наяве чую
Спеў маёй старонкі –
Музыку жывую
Струн-галінак тонкіх.

Цешылася сэрца –
Я, зачараваны,
Залатое скерца
Слухаў вечарамі.

¹ “Літаратура і мастацтва” – 1962- 20 ліпеня – С.3

Перадаць не ў стане
Я праз столькі часу
Тое адчуванне
Лёгкасці і шчасця

Ад замілавання
Увышыні на золку
Поўныя каханя,
Раставалі зоркі.

...Ды паналяталі
“Месеры”, як хмары.
Кулі засвіталі,
Загулі пажары.

Не, не падманулі
Тыя прадчуванні...
Пакасілі кулі
Хлопчаў у змаганні..

Ледзь не паўмястэчка
У рове пахавана.
А вярбе над рэчкай
Жыць накіравана.

...На магіле брацкай
Помнік ёсць вячысты
І майму юнацтву,
Летуценням чыстым.

Моўчкі незабудкі
Пад вярбой кладу я
І схіляю ў смутку
Галаву цяжкую¹

Акрамя таго, апавяданні і гумарэскі Рыгора Рэлеса друкаваліся ў часопісах “Вожык”, “Бярозка”, “Беларусь”, “Работніца і сялянка”, кнігах “Дзень паэзіі-71”, “Дзень паэзіі – 72”., “Дзень паэзіі – 82”., газетых “Літаратура і мастацтва”, “Настаўніцкая газета”, “Піянер Беларусі”,

Калі аднойчы гаворка зайшла аб беларускіх часопісах, дакладней аб часопісах на беларускай мове, Рыгор Львовіч у размове са мной адзначыў:

“Мне больш 70 гадоў падабаецца часопіс “Полымя”. Нягледзячы на асобныя недахопы, гэта вельмі цікавае і каштоўнае выданне, бадай, самае каштоўнае ў нашай рэспубліцы. Кожны пісьменнік, на мой погляд, можа ганарыцца, калі яго творы друкаваліся або друкуюцца ў часопісу “Полымя”.

У якасці прыклада Рыгор Рэлес мог бы прывесці самага сябе.

Так, у восьмым і дзевятым нумарах часопіса “Полымя” за 1955-ы год ў пятым нумары за 1957 год была надрукавана яго апавесць “Пра тое. чаго не ведаюць вучні” (З запісак педагога”).

¹ Рэлес Р. З тых жа крыніц. Мінск, 1993. С.34,37-38

Адзіннаццаты нумар гэтага часопіса за 1959 год апублікаваў яго апавяданне “На новым месцы”, а сёмы нумар “Полымя” за 1969-ы – “Старасць адступае перад працай”..

Вялікі рэзананс меў артыкул Рыгора Львовіча “Праз скрыжаваны агонь. Аб лёсе яўрэйскай літаратуры ў Беларусі”, змешчаны ў восьмым нумары часопіса “Полымя” за 1995 год аб’ёмам у 42 старонкі. Гэты арыгінальны літаратуразнаўчы нарыс уключаў у сябе такія раздзелы, як “Гады росквіту”, “Пад пятой сталінізму” і “У гады застою і цяпер”.

Перад намі своеасаблівая энцыклапедыя “Яўрэйскія пісьменнікі Беларусі ў XX стагоддзі”. Многія старонкі гэтага нарысу прысвечаны невядомым і малавядомым старонкам жыцця і дзейнасці Ізі Харыка, Майсея Кульбака, Уры Фінкеля, Элі Савікоўскага, Хезкеля Дунца, Зэліка Аксельрода, Рыгора Бярозкіна, Айзіка Платнера, Хаіма Мальцінскага, Гірша Камянецкага, Цодзіка Даўгапольскага, Ліпы Гелера, Піні Плоткіна, Фелікса Баторына.

У раздзеле “У гады застою і цяпер” Рыгор Рэлес нагадаў падзеі сярэдзіны 1950-х гадоў:

“У мяне назбіралася шмат вершаў, якія я пісаў ад узрушэння душы і хаваў ад людскіх вачэй. І ў перыяд так званага пацяплення не было ніякай надзеі, што я змагу іх надрукаваць. І я засеў над аповесцю на рускай мове. Пісаў на педагагічную тэму. Назваў аповесць “Пра тое, чаго не ведаюць вучні”. Вучням, магчыма, не варта ведаць пра тое, пра што я раскажаў у аповесці. Там выкрываліся негатывныя з’явы выкладання і выхавання ў школах. Твор быў перакладзены на беларускую мову і друкаваўся з працягам у трох нумарах часопіса “Полымя”.

Праз нейкі час мяне запрасіў для размовы Пётр Усцінавіч Броўка.

-Памятаеш наш угавор? – спытаўся ён у мяне – Вось і прыйшоў час. калі можна аднавіць тваё членства ў Саюзе пісьменнікаў з захаваннем стажу. Напішы заяву.

На сходзе пісьменнікаў я быў прыняты ў Саюз аднагалосна”.¹

Заканчваючы гэты артыкул, я задумаўся над тым, якое месца займаў Рыгор Рэлес у гісторыі яўрэйскай літаратуры ў Беларусі. У энцыклапедычным слоўніку адзначаецца, што ў пераносным сэнсе пад тэрмінам “патрыярх” разумеецца стары, усімі паважаны чалавек (глава сям’і, старэйшы прадстаўнік якой-небудзь галіны навукі, мастацтва і г.д.). Менавіта гэты тэрмін як нельга лепш падыходзіць да Рыгора Львовіча Рэлеса, старэйшага і талантлівейшага прадстаўніка яўрэйскай літаратуры ў нашай рэспубліцы. Цяжка нават ўявіць, што гэты чалавек актыўна дзейнічаў у нашай літаратуры амаль тры чвэрці стагоддзя!

Адзін са сваіх вершаў беларускі паэт Давід Сімановіч назваў “Остров Релеса”. У ім ён пісаў:

“Правда на идише –это эмес,
Эре – по русски – это честь.
Как хорошо, что Григорий Релес
В еврейской литературе есть!

Великий поборник родного слова.
Он за идиш ведёт бои,
И выступает снова и снова
Во имя Правды, Чести, Любви.

Мои стихи перевёл на идиш –
и больше, чем я, он этому рад:

¹ Рэлес Р. Праз скрыжаваны агонь – Полымя – 1995- № 8- С.269

-Живой язык! Ты слышишь,. ты видишь,
Как твои строчки теперь звучат?

И в самом деле звучат, как будто
Я на идише их написал...
Григорий Львович! Доброе утро!
Вам не страшен девятый вал!...”¹

Апошняя кніга ўспамінаў Рыгора Рэлеса “Еврейские советские писатели Белоруссии” адкрываецца уводным артыкулам Алы Левінай “Слово о Гирше Релесе и его книге». У ім яна адзначае:

«Эта уникальная книга написана Григорием Львовичем Релесом...

Известный еврейский поэт,. старейший еврейский писатель, патриарх еврейской литературы Беларуси, последний из могикан – именно так называли Григория Львовича Релеса в последние годы его жизни . Очень трудно быть первым. Быть последним не только трудно, но и бесконечно тяжело. Григорий Львович долгие годы был не только последним, но ещё и единственным. Единственным членом Союза белорусских писателей, всю жизнь . буквально до последнего своего дня, творившим на идише.

Релес очень страдал от своей единственности. Как он мечтал о преемнике! Как хотелось ему, чтобы появился кто-то,. кто принял бы от него поэтическую эстафету,. кто не эпизодически,. а всегда писал бы на идише, как делал это он. несмотря на то. что, увы, этим произведениям,. как и языку,. была уготована печальная участь. Эта мечта, эта боль, эта забота а никогда не покидала Григория Львовича. Вернее, три боли, три главных заботы его жизни: судьба его родного языка, судьба его неопубликованных произведений и судьба его мемуаров – главной книги его жизни.

...Но более всего переживал он за судьбу своих мемуаров – его последней и самой главной книги.

Эту книгу он писал почти всю жизнь. Трагическая судьба когорты (так называл Григорий Львович Релес плеяду ярчайших еврейских писателей Беларуси первой половины XX века) стала его незаживающей раной, как и судьба самой еврейской литературы. Имена Изи Харика, Моисея Кульбака, Зелика Аксельрода, Цодека Долгопольского, Шмуэля Галкина и многих других были для него не просто именами выдающихся писателей и поэтов, младшим товарищем которых он являлся,. с которых брал пример,. у которых учился. Это были имена близких ему людей. с которыми он часто встречался в повседневной жизни. разговаривал,. жил одними заботами, дружи л. Преданность этой дружбе Релес пронёс через всю жизнь...

Г.Л.Релес писал книгу на своём родном языке. Я думаю. всем хорошо известно,. что издать такую книгу, к тому же на идише,. в советское время было практически невозможно. Да и в постсоветское время тоже. И всё-таки усилиями самого автора. Союза белорусских еврейских объединений и общин и Виленского (Вильнюсского –Э.І.) еврейского института в 2004 году книга увидела свет. Григорий Львович даже успел побывать в Вильнюсе на её презентации, подарить её кое-кому со своим автографом. Его радость омрачалась лишь тем, что. к сожалению, не так много людей у нас в стране смогут прочитать книгу в оригинале. Его последнюю книгу.

Сейчас книга «Еврейские советские писатели Беларуси» появилась в переводе на русский язык и стала доступной всем. Вот только Григорий Львович уже никогда не узнает об этом.

¹ Шульман А. Остров Релеса. Витебск – 2003.- С.6

Очень больно осознавать этот факт. Некоторым утешением является лишь то, что теперь жизнь тех, о ком повествует книга, как и жизнь её автора, продлится по меньшей мере на протяжении жизни всех, кто её прочтёт. Ведь человек жив, пока его помнят».

Суветна вядомы яўрэйскі вучоны-культуралаг Гірш-Довід Катц адзначыў:
“Гірш Релес – достойный продолжатель дела славной плеяды еврейских писателей, работавших в прежние времена в минске. Ему выпала горькая, но очень ответственная участь остаться одному и поведать миру об ушедших собратьях”¹

А народны паэт Беларусі Рыгор Барадулін, які высока ацэньвае творчасць Рыгора Львовіча і з’яўляецца перакладчыкам шэрага яго твораў на беларускую мову, падкрэслівае:

“Як іскра ў попеле, паэзія Рыгора Рэлеса не дае астыць вугалькам роднай мовы”²

Незадоўга да смерці Рыгора Львовіча памерла Паліна Копелеўна Роскіна - другая жонка паэта, верная спадарожніца жыцця, чалавек які разумеў яго без слоў. Яны пражылі разам больш сарака гадоў. Рэлес называў яе старым яўрэйскім імем Перл, што ў перакладзе на беларускую мову азначае – жамчужына.

У прасторнай кватэры пісьменніка стала вельмі адзінока.

Асаблі ва ён перажываў з-за таго, што большасць яго вершаў, аповесцей, апавяданняў, нарысаў і п’ес так і засталася неапублікаванай ні ў арыгінале, ні ў перакладзе.

А хутка - 18 верасня 2004 года - на 92-м годзе жыцця не стала і самога Рыгора Рэлеса.

На вялікі жаль, нягледзячы на шэраг станоўчых рэцэнзій на творы гэтага пісьменніка, яго творчасць засталася недаацэненай, не гаворачы ўжо аб ушанаванні урадавымі ўзнагародамі.³

Аўтар гэтых радкоў добра ведаў Рыгора Львовіча амаль пятнаццаць гадоў. Разам з ім ён стаў складальнікам двух кніг па яўрэйскаму фальклору. Нягледзячы на выключную адданасць ідышу і яўрэйскай літаратуры, Рэлес заўсёды заставаўся палымяным інтэрнацыяналістам, які захапляўся як беларускай, так і рускай культурай, лепшымі рысамі менталітэту беларусаў, схіляў сваю галаву перад “Праведнікамі народаў свету” – жыхарамі Беларусі, якія рызыкуючы сваім жыццём і жыццём сваіх родных, ратавалі жыццё беларускіх яўрэяў у суровыя гады Вялікай Айчыннай вайны.

Менавіта павагай да беларускага народа і беларускай культуры пранікнуты наступныя радкі верша Рыгора Львовіча “Лявоніха”, напісанага роўна поўстагоддзя таму назад – у 1963-м годзе:

Погляди-ка, Нохим, погляди, папаша,
Как Маринка-Мера “Лявонику” пляшет!

Красные сапожки, юбка из холстинки,
Ленты так и вьются в косах у Маринки.

Рядом с ней Микола в шелковой рубаше –
Из гнезда родного вылетели птицы.

¹ Катц Г.-Д. Последний еврейский писатель литваков рассказывает //»Форвертс»(Нью-Йорк), 1999 – 26 ноября

² Барадулін Р. Іскра ў попеле //”Літаратура і мастацтва” – 1998 – 24 красавіка

³ Релес Г. Еврейские советские писатели Белоруссии. Воспоминания – Минск - 2006 С7, 9-11

На сердце отраднo у Агаты старoй –
Ой, нашёл сыночек девушку под пару!

А кругом все гости хлопают в ладоши:
Хороша Маринка! И жених хороший!

Тут и я взметнулся да сорвался с места:
Ой, хорош Микола! Хороша невеста!

Братья дорогие, я от вас не скрою –
Мне наш “Фрейлэхс (яўрэйскі вясельны танец –Э.І.)
снится по ночам порою.

Но, пожалуй, всё же больше мне по вкусу
Танец этот славный – танец белорусский.¹

Жыццё і багатая творчая спадчына Рыгора Рэлеса дастойны таго, каб яго імя назаўсёды заставалася ў нашай памяці. Было б вельмі справядлівым, каб яго было ўвекавечана на яго радзіме - у горадзе Чашнікі Віцебскай вобласці, Мінску і іншых населеных пунктах Рэспублікі Беларусь.

Эмануіл Рыгоравіч Іофе, прафесар БДПУ імя М.Танка,
доктар гістарычных навук.
220005. г.Мінск, пр. Незалежнасці, 39-90.Т.2-84-83-79 (х.)

¹ Релес Г. Круговерть. Минск – 2007- С.30.Перевод с идиша Н.Горской